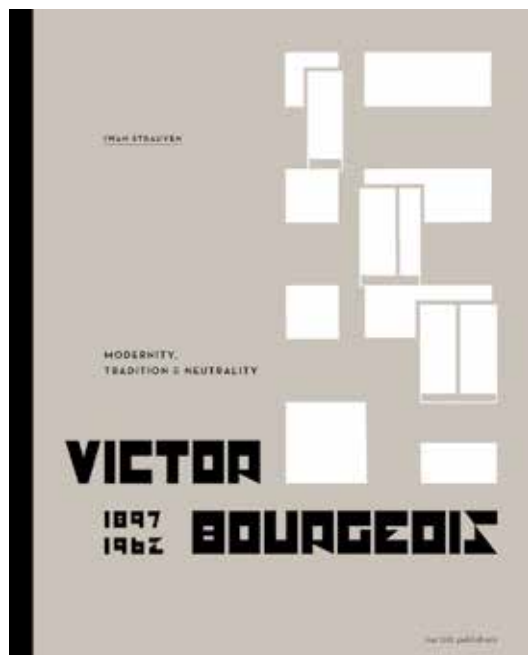

dië). Zij stelden de pastoor aan. Nabij de kerk bevond zich een van de voornaamste Hollandse hoven (later het stadhuis), maar wat dit betekende voor de bouwgeschiedenis van de kerk blijft onbenoemd. De kerkfabriek was nauw gelieerd aan het stadsbestuur, dat de kerkmeesters aanstelde en controleerde. Ook betaalde de stad een aantal vaste (de toren, de bewaking, een aantal muzikanten en het orgel) en incidentele kosten. De nieuwe inzichten over de bouwgeschiedenis, de fi-

nanciering en de organisatie van de bouwwerf roepen de vraag op wie bij de bouw welke invloed had.

Deze bescheiden kanttekeningen laten onverlet dat er met dit boek een grote bijdrage is geleverd aan de kennis over een van de belangrijkste stadskerken in het middeleeuwse graafschap Holland. Het boek staat garant voor vele uren leesplezier en doet verlangen het beschrevene met nieuwe ogen te gaan aanschouwen.

JEROEN WESTERMAN

IWAN STRAUVEN

VICTOR BOURGEOIS 1897-1962 MODERNITY, TRADITION & NEUTRALITY

Rotterdam (naio10 uitgevers), 2021, 469 pp., ill. in kleur,
ISBN 9789462084605, € 75,00

Met de in 2021 verschenen monografie over Victor Bourgeois laat Iwan Strauven een nieuw licht schijnen op de architect die in historische debatten te vaak werd gereduceerd tot zijn meest bekende werk: de Cité Moderne in St. Agatha-Berchem (Brussel). Het lijvige boek toont de veelzijdigheid in het denken en handelen van Victor Bourgeois als architect en stedenbouwkundige, auteur en redacteur, professor en decaan, organisator en diplomaat en beschrijft de zoektocht van deze Belgische voorloper van het internationale modernisme. Het boek geeft door het uitvoerig gebruik van citaten uit publicaties en correspondenties van (en over) Victor Bourgeois een unieke kijk op de ontwikkeling van zowel zijn eigen overtuigingen als die van de vroege Moderne Beweging. De lezer kan zo van binnenuit de debatten en interpersoonlijke verhoudingen volgen, bijvoorbeeld bij het totstandkomen van de Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM) of de architectuurschool La Cambre bij Brussel. Nauwgezet plaatst Strauven die fragmenten in een breder discours en de receptie van Bourgeois' werk in een internationaal kader.

Passend bij het uitgangspunt om Victor Bourgeois tegelijkertijd in de breedte én diepte te beschrijven, is het boek opgebouwd uit zes delen: na de introductie volgen drie chronologische hoofdstukken over zijn vormende jaren (1914-1922), het totstandkomen van de Cité Moderne en zijn rol in de vroege periode van de internationale Moderne Beweging. Vervolgens behandelen drie thematische delen Bourgeois' stedenbouwkundige werk, zijn minder bekende naoorlogse architectuurproductie en zijn rol als professor, later decaan, van architectuurschool La Cambre. Tot slot bevat het boek een uitgebreide inventaris van (niet-)uitgevoerde werken met korte beschrijvingen, illustraties en de locaties van het archiefmateriaal. Met deze opzet biedt Strauven veel meer dan een reeks vroegere publicaties die al te vaak een tweeledig beeld schetsten van Bourgeois' internationaal gerenommeerde bouwwerken, zoals de Cité Moderne of zijn bijdrage aan de Weissenhofsiedlung aan de ene kant, en zijn minder gelauwerde naoorlogse architectuur aan de andere kant.

De eerste hoofdstukken van deze monografie behandelen niet enkel het leven en werk van Victor Bour-

geois, maar ook dat van zijn broer Pierre, die onafwendend de rol speelde van klankbord, geestesgenoot en kwaliteitsbewaker. Afkomstig uit het socialistische Charleroi vonden de broers elkaar na de dood van hun vader (1916) in Brussel, waar Victor architectuur studeerde aan de Académie des Beaux-Arts. Hun nauwe band en gedeelde overtuigingen leidden in de jaren na de Eerste Wereldoorlog tot het opzetten van maar liefst drie artistieke tijdschriften, *Au Volant*, *Le Geste* en *7 arts*, waarin Victor recente architectuur op de korrel nam. Via die publicaties bouwden de Bourgeois een internationaal netwerk op van avant-gardekunstenaars en -architecten, getuige de uitvoerige citaten uit brieven aan onder meer J.J.P. Oud en Theo van Doesburg.

Vervolgens ontrafelt Strauven hoe de jonge Bourgeois zich vanaf 1921, na zijn legerdienst, opwerkte tot de hogere kringen van de Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken (NMGWW), een socialistisch geïnspireerde maatschappij die met subsidies aan wooncoöperatieven in arbeidershuisvesting poogde te voorzien. Als assistent en vertrouweling van de directie slaagde Bourgeois er datzelfde jaar al in om op eigen naam een middelgroot woningbouwproject van de NMGWW in Koekelberg te ontwerpen. Strauven schetst hoe de broers Bourgeois Victors ervaring en opgedane kennis gebruikten voor het oprichten van de wooncoöperatie die vanaf 1922 in St. Agatha-Berchem de Cité Moderne zou bouwen. Met Pierre als directeur van die onderneming had opdrachtnemer Victor de uitgelezen bouwheer om een praktische doorwerking van zijn innovatieve denkbeelden te realiseren. Op stedenbouwkundige schaal ontwierp hij met Louis Van der Swaelmen een sterk vernieuwend plan volgens de Engelse tuinwijkidealen, en in zijn architectuurtaal refereerde hij aan de kubistische en neoplastische invloeden uit Nederland. Op materiaaltechnisch vlak noopte de materiaalschaarste na de Eerste Wereldoorlog tot experimenteren met beton.

Via eigen publicatiekanalen en culturele evenementen, zoals de tentoonstelling 'La Lanterne Sourde' in 1923, vergaarde de Cité Moderne internationale belangstelling. Citaten in het boek illustreren hoe invloedrijke figuren als Ludwig Hilberseimer en Robert Mallet-Stevens, maar vooral Hannes Meyer en Sigfried Giedion verwezen naar het project als toonbeeld van een moderne stad. Op de vermaarde 'Exposition internationale des arts décoratifs et industriels modernes' in Parijs sleepte de jonge Belg een 'Grand Prix-Classe I' in de wacht, en zijn bijdrage aan de Weissenhofsiedlung in Stuttgart in 1927 – mede mogelijk gemaakt door diplomatie van het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken – bevestigde Bourgeois' momentum op het internationale toneel.

Strauven nuanceert het belang dat vaak is toegeschreven aan deze Werkbundtentoonstelling, maar hij

ziet het wel als een keerpunt in het denken van Bourgeois. In het internationale debat raakte hij sterk geïnspireerd door de marxistische Meyer en Ernst May, waarna hij uiteindelijk de functionalistische kritiek op de formalistische Weissenhofsiedlung (en dus ook op zijn ontwerp) zou bijvallen. Hij distantieerde zich zelfs van zijn eerdere publicaties in *7 Arts*.

Toch wijst Strauven er terecht op dat het werk van Bourgeois in die periode elementen van het 'Duitse' functionalisme en het 'Franse' formalisme bevatte. Omdat beide scholen zich in die ambiguïteit van de Brusselaar konden herkennen, werd Bourgeois een bruggenbouwer binnen de vroege CIAM. Zo kon hij na het plotse uitvallen van beoogd president Karl Moser in 1928 de eerste CIAM-bijeenkomst voorzitten, waar de Verklaring van La Sarraz zou worden ondertekend. Die rol van mediator nam Bourgeois opnieuw op zich tijdens het Brusselse CIAM-congres van 1930, met als doel de internationale beweging dichter bij elkaar te brengen. Zelfs voor een intern Frans conflict tussen Le Corbusier en André Lurçat werd zijn diplomatieke inzet gevraagd. Gegeven die staat van dienst leek het evident dat het Brusselse congres zou eindigen in de benoeming van Bourgeois tot voorzitter van de CIAM. Desalniettemin, en tot zijn grote ergernis, zou niet hij maar de stedenbouwkundige Cornelis van Eesteren door een onderonsje tussen Walter Gropius en Sigfried Giedion worden verkozen in aanloop naar het vierde congres in Moskou.

Parallel met dat van de CIAM schoof Bourgeois' interesseveld in de late jaren twintig op naar het domein van de stedenbouw. Toch leest Strauven in de plannen 'Le Grand Bruxelles' (1929) en 'Le Nouveau Bruxelles' (1930) niet zozeer een toepassing van Le Corbusiers radicale Plan Voisin, maar een appreciatie voor de ruimtelijke kwaliteiten van de historische stad; enkel op onontgonnen of vernielde terreinen kwam de architect met 'revolutionaire' voorstellen in lijn met Hilberseimers universele planmethode. Die lezing wordt gesteund door het tijdschrift *Bruxelles* van de broers Bourgeois, dat een fenomenologische benadering van hun stad voorstond. Thematische uitgaven over straten, gebedshuizen of stedelijke monumenten gingen uit van het perspectief van de 'promeneur'. Die analyses vertaalde Victor Bourgeois in ietwat naïeve, allesomvattende stedenbouwkundige ontwerpen die steeds theoretisch en tegelijkertijd ook zeer concreet waren.

De bijzondere positie van architectuur in de stedenbouw vond volgens Bourgeois een theoretische basis in de Renaissance. Opmerkelijk, want waar hij aanvankelijk klassieke en moderne architectuur als 'incompatibel' bestempelde, was hij er later van overtuigd dat 'de standaarden van industriële repetitie die van de organisatie van klassieke architectuur vervangen. De renaissance gaat voort.' In de jaren dertig zagen de

broers Bourgeois kansen om met die hernieuwde interesse in klassieke architectuur te experimenteren. Naar analogie met de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog, zou de tandem zich ook na de financiële crisis dichtbij subsidiestromen begeven. Zo nam Pierre de verantwoordelijkheid in de uitrol van minister Hendrik de Mans 'Plan van de Arbeid' om de torenhoge werkloosheidscijfers met grootschalige investeringen in publieke infrastructuur te bestrijden en slaagde Victor erin het Brusselse Postchequegebouw als een monumentaal stedelijk ensemble te realiseren.

Het laatste hoofdstuk gaat over Bourgeois' werk als professor aan het La Cambre architectuurinstituut, waaraan frequent wordt gerefereerd als het 'Belgische Bauhaus'. Bij gebrek aan een formele conclusie kan dit

deel van het boek gelden als besluit voor het hele werk. In de invulling van het curriculum onder impuls van directeur Henry Van de Velde ligt bijvoorbeeld een parallel met de vroege CIAM, waar een delicaat evenwicht werd gevonden tussen radicale en meer gematigde opvattingen. Ook een geschil met Van de Velde over de inhoud van het vak 'pure vorm' illustreert treffend de verschuiving van Bourgeois' neoplasticistische naar functionalistische overtuigingen. Zelfs zijn mislukte kandidaatstelling voor de opvolging van Herman Teirlinck als directeur van het instituut herinnert aan het misgelopen voorzitterschap van de CIAM: de uitgelezen kandidaat werd gepasseerd in het voordeel van de outsider Léon Stynen.

FREDERIK VANDYCK

EDWIN ORSEL

DE ORDINAIRE KAP EEN BOUWHISTORISCHE STUDIE NAAR KAPCONSTRUCTIES OP LEIDSE HUIZEN TUSSEN 1300 EN 1800

Hilversum (Verloren), 2020, 2 dln., 740 pp.,
ills. in kleur, ISBN 9789087048914, € 69

Leiden was in de late middeleeuwen een van de grootste steden van ons land, en doordat het verschoond is gebleven van grootschalige verwoestingen is de binnenstad rijk aan historische woonhuizen uit de jaren 1300-1800. Het zogenoemde ordinaire woonhuis in Leiden is het werkterrein waarbinnen gemeentelijk bouwhistoricus Edwin Orsel sinds 2001 onderzoek verricht naar de ontwikkeling van kapconstructies in deze periode. Voor de bouwhistoricus vormen deze vaak goed bewaarde structuren een rijke bron van informatie; niet alleen over de geschiedenis van het object zelf, maar ook over het bouwen in een breder verband. Juist dit bredere verband staat in deze studie

centraal. De afbakening in tijd wordt enerzijds bepaald door het gebrek aan kapconstructies op woonhuizen in Leiden van voor 1300, en anderzijds door de ingrijpende bouwtechnische en organisatorische veranderingen na 1800 waarmee een eind kwam aan een bouwtraditie van een half millennium. Orsels rijke onderzoek kreeg zijn beslag in dit proefschrift, dat hij in 2020 verdedigde.

Het boek bestaat uit twee delen: een tekstdeel waarin het historisch-theoretisch kader wordt uiteengezet en een catalogusdeel met de bijna 130 onderzochte kappen. Het eerste deel begint met een schets van de stand van het onderzoek in Europa. Voor het Leidse onder-